

До визначення поняття

конституційного ладу та права власності в його системі

О. М. Клименко

кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, завідувач сектору законопроектних робіт Інституту законодавства Верховної Ради України

Поняття конституційного ладу є базовим в теорії конституційного права, містить глибокий науковий потенціал для розуміння та дослідження різних правових явищ і процесів. Стаття присвячена визначенню цього поняття в контексті проблематики конституційно-правових аспектів права власності як елементу його системи.

Ключові слова: конституційний лад, основи конституційного ладу, право власності, правовий інститут.

Понятие конституционного строя является базовым в теории конституционного права, содержит глубокий научный потенциал для понимания и исследования разных правовых явлений и процессов. Статья посвящена определению этого понятия в контексте проблематики конституционно-правовых аспектов права собственности как элемента его системы.

Ключевые слова: конституционный строй, основы конституционного строя, право собственности, правовой институт.

A concept of Constitutional system is a basic in the Constitutional Law theory

and contains might scientific potential for comprehension and study of the different legal phenomena and processes. The article is devoted to the determination of this notion in the context of constitutional problems of property law as an element of this system.

Keywords: *Constitutional system, Constitutional system fundamentals, property law, legal institute.*

Дослідження питань конституційного ладу, зокрема, його системи в аспекті вивчення окремих його складових, для науки конституційного права має неабиякий науковий потенціал, оскільки дозволяє розширити і збагатити науково-теоретичні уявлення про відповідні правові явища в їх категоріальному, функціональному змісті, а також для діалектики науково-правової думки. Метою цієї статті є визначення поняття конституційного ладу як базового для конституційного права та системного правового явища в контексті проблематики дослідження конституційно-правових аспектів права власності як елементу його системи.

Дослідження правової категорії «конституційний лад» для сучасної науки конституційного права є достатньо плідним. Це пояснюється тим, що поняття конституційного ладу є відносно новим, утім, в останні роки стало широко використовуватися в українській науці та законодавстві [1, с. 4, 11]. Єдиного доктринального підходу щодо встановлення його сутності та термінологічного визначення вітчизняною наукою поки що не вироблено.

Понятійний апарат законодавчої бази України не містить дефініції «конституційний лад». Разом з тим, дана правова категорія використовується в актах національного законодавства.

У тексті Конституції України це поняття згадується в трьох статтях. Так, ч. 3 ст. 5

Основного Закону встановлено, що право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. Згідно з ч. 4 ст. 17 Конституції України, Збройні Сили України та інші військові формування ніким не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності. Частиною 1 ст. 37 Основного Закону встановлено заборону утворення і діяльності політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади та інше.

Аналіз наведених конституційних норм вказує на те, що поняття «конституційний лад» у контексті положень Конституції України охоплює питання республіканського устрою, здійснення народовладдя, форм демократії тощо, однак не обмежується лише ними.

Проблемі визначення поняття «конституційний лад» було приділено увагу Конституційним Судом України у справі про здійснення влади народом (Справа № 1-5/2005), що знайшло відображення в його рішенні від 5 жовтня 2005 р. № 6-рп/2005 [2]. У мотивувальній частині цього рішення Суд відзначив, що вчені-правознавці провідних правничих наукових центрів по-різному визначають поняття конституційного ладу в Україні, і, зокрема, послався на висновок Інституту законодавства Верховної Ради України, в якому висловлено позицію, згідно з якою конституційний лад включає також «державний механізм». Виходячи з того, що народ як носій суверенітету і єдине джерело влади своє право визначати конституційний

лад в Україні реалізує шляхом прийняття Конституції України, Суд зробив висновок про те, що саме Конституція України закріплює конституційний лад. В іншій справі Суд висловив точку зору, з якої вбачається, що засади конституційного ладу в Україні закріплені в різних розділах Конституції України (рішення від 11 липня 1997 р. № 3-зп [3]). Таким чином, орган конституційної юрисдикції України виходить з того, що конституційний лад і його основи визначені Основним Законом держави.

Понятійне визначення конституційного ладу стало предметом уваги вітчизняних і зарубіжних вчених-правників, які, не дотримуючись доктринальної єдності, пропонують стосовно нього різні концептуальні підходи.

На думку Ю. О. Фрицького, конституційний лад у найзагальнішому вигляді проявляється у закріпленні в Основному Законі форм і засобів організації держави [4, с. 99]. Схожі погляди висловлюють науковці, котрі ототожнюють конституційний лад із державним ладом [5, с. 75]. Характерною рисою цих позицій, на наш погляд, є виділення державно-організаційної домінанти.

Деякі фахівці, досліджуючи окремі аспекти конституційного ладу, відзначають вузькість такого бачення [6, с. 12].

Інші вважають, що конституційний лад не слід ототожнювати з державним устроєм, та визначають його як систему соціальних, економічних і політико-правових відносин, які встановлені й охоронювані конституцією та іншими конституційно-правовими актами певної держави [7, с. 304].

Підхід, згідно з яким під конституційним ладом розуміють систему суспільних відносин та/чи їх інститутів, є достатньо поширеним в науці конституційного права. Для характеристики такої системи використовують різні конституційно-правові та юридичні кваліфікаційні озна-

чення [8, с.10; 9, с. 22]. Так, В. М. Шаповал вказує, що узагальнено конституційний лад – це сукупність усіх правовідносин, спричинених і закріплених конституцією [10, с. 50]. У більш широкому розумінні він визначає конституційний лад як: 1) сукупність правовідносин, що виникають у зв'язку із застосуванням норм конституції та інших джерел галузі конституційного права; 2) сукупність основоположних правовідносин, закріплених і нерідко спеціально виділених конституцією; 3) систему конституційних положень, здебільшого сутнісного характеру, котрі іноді наділені найвищим рівнем юридичної жорсткості (убезпечені від скасування чи змін) [11, с. 279].

На думку В. Ф. Погорілка, конституційний лад України є системою суспільних відносин, передбачених і гарантованих Конституцією і законами, прийнятими на її основі і відповідно до неї [12, с. 135]. Варіантом цього підходу є визначення конституційного ладу як способу організації відповідних суспільних відносин [13, с. 58]. Поділяємо точку зору, що визначення будь-якої правової категорії шляхом об'єктивації її через суспільні відносини загалом видається прийнятним для правової науки. Утім, варто враховувати те, що об'єктивно у праві існують і такі юридичні конструкції, які безпосередньо не встановлюють і не визначають суспільні відносини, не містять регулятивних механізмів щодо них, однак їх правовий вплив має загальноустановчий характер. Такими, прикладом, є норми-принципи – важливі елементи правової моделі конституційного ладу в конституційному праві.

О. Г. Мучник пропонує розуміти під конституційним ладом систему принципів, що дозволяють реально забезпечити дотримання прав і свобод людини, визначаючи його «юридичним хребтом», на якому формується і тримається вся політична система країни [14, с. 41-42].

Ознаки формального підходу містить надане М. І. Малишком визначення конституційного ладу як сукупності правових положень, що визначають суспільний і державний лад [15, с. 9].

З цього питання висловлено також низку оригінальних ідей. Так, О. В. Прієшкіна під конституційним ладом розуміє нормативну форму опосередкування та взаємодії суспільного і державного ладу [1, с. 16]. Ф. Веніславський дотримується концепції, в рамках якої визначає конституційний лад як систему ідеалів, цінностей, що виконує інтеграційно-суспільні функції цивілізаційного розвитку [16].

М. В. Савчин характеризує конституційний лад як конкретний тип системоутворюючих компонентів національної правової системи, в основі яких лежить сукупність соціальних цінностей та відповідна національна правова традиція [17, с. 11]. Варто погодитися з думкою згаданого автора про те, що для визначення системи конституційного ладу є недоцільним штучне виділення категорій державного та суспільного ладу, які, відповідно, виражають організацію публічної влади, політичну систему й основи демократичного ладу суспільства. Тому більш прийнятно розглядати їх у діалектичній єдності як певний тип конституційної системи державно-організованого суспільства [17, с. 6].

Приєднуємося також до позиції тих вчених, котрі вважають, що конституційний лад охоплює сфери життєдіяльності держави і суспільства [18, с. 88], а поняття конституційного ладу розвивається з категорій суспільного й державного ладу [19, с. 7-9].

На підставі теоретичного узагальнення різних наукових підходів щодо визначення даного поняття вважаємо за можливе сформулювати власне його наукове визначення як правової категорії, взявши за основу її сутнісні ознаки та комплексний характер. Отже, на нашу думку, консти-

туційний лад – це конституційно-правова модель державно-суспільного устрою, що включає: 1) систему конституційних принципів (засада, презумпцій), які виступають основою конституційного правопорядку й орієнтирами його цивілітарного розвитку, характеризуються ціннісно-орієнтаційними властивостями; 2) конституційний правопорядок, установлений Конституцією, як певний стан суспільних відносин; 3) засадничий інституційно-правовий формат організації суспільно-державного укладу, що виявляється в установленні правових інститутів суспільного і політичного життя, орієнтирів і напрямів їх розвитку.

Комплексний підхід щодо визначення поняття «конституційний лад» зумовлений не лише багатогранністю його як правового явища, а й постановкою певних завдань, що спрямовані на виявлення наукових орієнтирів і проєкцій для дослідження окремого правового інституту, а саме права власності, в системі конституційного ладу.

Відзначимо, що в науковому плані конституційні аспекти права власності залишаються малодослідженими. Питання співвідношення права власності та конституційного ладу в теорії конституційного права не висвітлені. Досліджуючи питання конституційного ладу, науковці щонайбільше обмежуються лише констатацією того, що його складовою є, крім інших, економічна [1, с. 24]. Водночас безперечним виявляється зв'язок права власності з економічною системою, що виступає основою, «базисом» для будь-якої суспільно-державної формації. Сприймаючи це як даність, деякі вчені визначають право власності як одне з найбільш фундаментальних суспільних явищ.

Так, на думку В. Є. Рубаника, право на власність лежить в основі самого людського буття, а питання регулювання відносин власності належить до числа най-

більш складних проблем суспільного розвитку [20, с. 52-53]. В. М. Селіванов вказував на зв'язок власності, як категорії складної та багатопланої, з усіма складовими суспільного буття – економічною, соціальною, політичною тощо [21, с. 6]. В сенсі об'єктивно-правової оцінки С. Максимов вважає право власності цінністю в загальносуспільному значенні, в суб'єктивному значенні – реальним, дійсно існуючим правом, що опосередковує правові можливості реалізації конкретно визначених індивідуальних інтересів. У державно-організованому суспільстві воно потребує інституціоналізації [22]. Право власності називають основоположним інститутом, що виходить за межі будь-якої однієї галузі права, безпосередня регламентація якого здійснюється нормами конституційного (а також цивільного) права [23, с. 115].

Відносини власності отримали своє конституційне врегулювання у розділах 1, 2, 4, 6, 11 Конституції України. Аналіз норм Основного Закону, що установлюють та регулюють відносини власності, свідчить про їх винятково важливе місце в системі конституційного устрою України. Закріпивши положення про право власності в розд. 1 Конституції України, законодавець відніс їх до основ конституційного ладу. Хабрієва Т. Я. та Чиркін В. Є. слушно вважають, що в зазначених нормах отримують правове вираження основи, початки, якими слід керуватися, та відносять їх до універсальних (всезагальних), як таких, що вироблені світовою цивілізацією і мають значення загальнолюдських цінностей [24, с. 55].

Право власності лежить в основі державного суверенітету, на що вказує ч. 1 ст. 17 Конституції України та Декларація про державний суверенітет України [25], а також визнається універсальним, визначальним і невід'ємним елементом свободи особистості [26] та субстанцією соціальної держави [27].

У наведених наукових визначеннях вчені не надають тлумачення права власності у співставленні з категорією конституційного ладу, однак у їхніх підходах вбачається визнання його визначального та основоположного значення для системи конституційного устрою.

Узагальнюючи викладене в проєкції до сформульованого нами вище визначення поняття «конституційний лад», вважаємо, що право власності входить до його системи як самостійний правовий інститут, який включає: конституційні принципи (засади, презумпції) щодо регулювання суспільних відносин власності, котрі виступають базовими орієнтирами організації економічної та соціальної систем суспільства; відповідний правопорядок у сфері відносин власності, установлений у форматі зазначених принципів, що спрямований на утвердження та забезпечення прав і свобод людини і громадянина та перспективи соціально-економічного розвитку суспільства.

Література

1. *Прієшкіна О. В.* Конституційний лад України: актуальні питання становлення, інституціоналізації та розвитку: моногр. – О.: Фенікс, 2008. – 280 с.
2. Рішення Конституційного Суду України у справі про здійснення влади народом від 5 жовтня 2005 р. № 6-рп/2005 / Конституційний Суд України. – Офіційний вісник України. – 2005. – 26 жовт. – № 41. – С. 31.
3. Рішення Конституційного Суду України у справі щодо конституційності тлумачення Верховною Радою України статті 98 Конституції України від 11 липня 1997 р. № 3-зп / Конституційний Суд України. – Офіційний вісник України. – 1997. – № 29. – С. 85.

4. Фрицький Ю. О. Загальні засади конституційного ладу в Україні // Конституційне право України: підруч. / О. Ф. Фрицький. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 535 с.
5. Козлова Е. И., Кутафин О. Е. Конституционное право России / Е. И. Козлова, О. Е. Кутафин. – М.: Юристъ, 1995. – 479 с.
6. Діордіца І. В. Кримінально-правова відповідальність за дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади: автореф. дис. ... к. ю. н.: 12.00.08 / І. В. Діордіца. – К., 2008. – 20 с.
7. Большой юридический словарь / Под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, В. Е. Крутских. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 790 с.
8. Заворотченко Т. М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні: автореф. дис. ... к. ю. н.: 12.00.02 / Т. М. Заворотченко. – К., 2002. – 19 с.
9. Румянцев О. Г. Основы конституционного строя России: Понятие, содержание, вопросы становления / О. Г. Румянцев. – М.: Юрист, 1994. – 288 с.
10. Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм: монографія / В. М. Шаповал. – К.: Юридична фірма «Салком»; Юрінком Інтер, 2005. – 560 с.
11. Шаповал В. М. Конституційний лад // Юридична енциклопедія. В 6-ти т. – Т. 3 (К-М). – К.: Українська енциклопедія, 2001. – 789 с.
12. Конституційне право України / В. Ф. Погорілко, О. Ф. Фріцький, О. В. Городецький, М. І. Корнієнко та ін.; За ред. В. Ф. Погорілка. – К.: Видво «Наукова думка», 1999. – 727 с.
13. Гарчева Л. П., Ярмыш А. Н. Конституционное право Украины / Л. П. Гарчева, А. Н. Ярмыш. – Симф.: Доля, 2000. – 336 с.
14. Мучник А. Г. Комментарий к Конституции Украины / А. Г. Мучник – К.: Парламентское издательство Украины, 2000. – Кн. 1. – 254 с.
15. Мальшко Н. И. Основы конституционного устройства России / Н. И. Мальшко. – К., 1997. – 23 с.
16. Веніславський Ф. Конституційний лад та суспільний ідеал: до питання про базові цінності конституційного ладу України / Ф. Веніславський // Право України. – 2010. – № 2. – С. 120-127.
17. Савчин М. В. Конституційний суд України як гарант конституційного ладу: автореф. дис. ... к. ю. н.: 12.00.02 / М. В. Савчин. – К., 2003. – 17 с.
18. Автономов А. С. Правовая онтология политики. К построению системы категорий / А. С. Автономов. – М.: ООО Ф-ма «Инфограф», 1999. – 384 с.
19. Тодыка Ю. Н. Основы конституционного строя Украины / Ю. Н. Тодыка. – Х.: Факт, 1999. – 319 с.
20. Рубаник В. Е. Собственность в истории российской и украинской систем права: общее и особенное: Отношения собственности в восточнослав. традиции правового регулирования: историко-правовое исслед. – Х.: Консум, 2004. – 519 с.
21. Селиванов В. М. Выступление на научно-практической конференции «Трансформация отношений собственности – основа развития предпринимательства в Украине» // Право Украины. – 1997. – № 2. – С. 6.
22. Максимов С. Права людини: універсальність і культурна різноманітність / Право України. – 2010. – № 2. – 36-43 с.
23. Трофименко А. В. К вопросу о соотношении общетеоретической модели субъективного права и цивилистической модели права собственности / А. В. Трофименко // Государство и право. – 2003. – № 2. – С. 114-118.
24. Хабриева Т. Я., Чиркин В. Е. Теория современной конституции: моногр. – М.: Норма, 2005. – 320 с.
25. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 р. № 55-ХІІ / Верховна Рада УРСР. – Відомості Верховної Ради УРСР. – 31 липня 1990 р. – № 31. – С. 429.
26. Волова Л. Забезпечення прав людини на власність // Ноосфера. – 1994. – № 1. – С. 11.
27. Алейников Б. Н. Социальное государство и собственность / Государство и право. – 2008. – № 1. – С. 5-13.